

International Journal of Social Sciences

ISSN:2587-2591

DOI Number:<http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.17.1>

Volume 8/1

2024 p. 1-18

TÜRK TARİHİNDE TÜRGİŞLER

TURGISHS IN TURKISH HISTORY

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

ÖZ

Türgişler bir On Ok boyu olup, sekiz aileden meydana gelmektedirler. Ak Hun-Avar bakiyesi olduklarına dair iddialar bulunan Türğişlerin tarihi yurtlarının Argu-Talas ve İli çevrelerinde olduğu anlaşılıyor. Adlarının ne manaya geldiği hususunda pek bir şey söylenmemekle beraber, “türmek” fiiliyle alâkalı olabilir. Kök Türk Kitabelerinde Türk bodundan sayılan bu topluluk kuvvetli kabile yapısıyla hem Kök Türk Kaganlığı, hem de Uygurlar çağında devleti epeyce meşgul etmişlerdir. Ayrıca Arap orduları Müslümanlığı yaymak amacıyla Türkistan’a girdikleri andan itibaren İslam’da “dinde zorlama yoktur” düsturunu bir kenara atarak, yerli ahaliye baskıya başlayınca bölge Türklerinin büyük bir kısmından tepki gördüler. Bunların başını da çoğunlukla Türğişler çekti. O sebepten Araplar Türğiş yabgusunu birkaç kez öldürmeye teşebbüs ettilerse de başarılı olamadılar. Neticede Türğişler, Arap ordularını püskürtüp, onlara karşı üst üste zaferler elde ederek, neredeyse Arapları Sır Derya’ya kadar kovaladılar. Bir süre sonra zayıflayan Türğiş kabileri çevredeki Oguz, Karluk, Kıpçak ve Peçenek gibi boyların arasında eridiler.

Anahtar Kelimeler: *Türk Tarihi, Türk Kültürü, Türk Boyları, Türğişler.*

ABSTRACT

Turkish people are an On Ok tribe and consist of eight families. It is understood that the historical homelands of the Turgish people, who claim to be the Ak Hun-Avar remnant, are around Argu-Talas and Ili. Although not much is said about what their names mean, it may be related to the verb “türmek”. This community, which is considered to be a Turkish tribe in the Kök Türk Inscriptions, bothered the state with its strong tribal structure during both the Kök Türk Khaganate and the

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mail: sgomec@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4606-9006, Ankara, Türkiye.

Uyghur period. In addition, from the moment the Arab armies entered Turkestan in order to spread Islam, they discarded the principle of “there is no compulsion in religion” in Islam and began to oppress the local population, and they received a reaction from most of the Turks. These were mostly led by Turgish people. For that reason, although the Arabs attempted to kill the Turgish yabgu’ several times, they were unsuccessful. As a result, the Turgish people repelled the Arab armies and achieved successive victories against them, almost chasing the Arabs as far as the Syr Darya. After a while, the weakened Turgish tribes melted into the surrounding tribes such as Oguz, Karluk, Kipchak and Pecheneg.

Keywords: *Turkish History, Turkish Culture, Turkish Tribes, Turgishs.*

Türkçe belgelerde Türgişlerin (𐰽𐰺𐰍) adları ilk defa Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında 8. asrın başlarında Kök Türk Devletine karşı başkaldırmaları¹ sebebiyle geçer. Bu boy ismine büyük devlet kitabelerinin dışında, Uygurlardan Türgişlere elçi olarak giden Çabış Tun Tarkan’ın yazıtı Uybat I’de, ayrıca büyük bir Türgiş beyine ait olduğunu sandığımız Tuba III’te ve Talas XI yazıtlarında da rastlamaktayız². Bu etnik adı Çin yıllıklarında “T’u-ch’i-shih”, Tibetçede “Du-rgyus”, İslam kaynaklarında “Türkeş, Türkiş, Türgeş” ve yine “Türgiş”³ şekillerinde görmekteyiz.

Bütün Türk kabileleri gibi onlar da teşkilatsız Tölöslerin bir üyesidirler ve adlarının ne manaya geldiği hususunda pek bir şey söylenmemekle beraber, “türmek” fiiliyle alâkalı olabilir. Fiilden isim yapma eki -gı, -gi ile türeyerek, belki “biraraya gelmiş, toplanmış” demektir⁴. Adın sonunda gördüğümüz -ş çoğul eki olmalıdır.

Türgişler, On Okların Tuğlu (T’u-lu/Üç Ok) boyuna mensupturlar ve sekiz aileden meydana geldikleri söylenir. Onlar da şunlardır: A-li-shih (Alıç), Chü-pi-shih (Köbüş), Ko-shu (Koşu), Mo-ho (Baga), So-ko (Saka), Sha-to (Çöl), Ta-pa (Tapar), T’u-huo-lo (Tohar/Tokarlu)⁵. Ayrıca birtakım araştırmacılar tarafından Ak Hun-Avar bakiyesi oldukları iddia edilen Türgişlere ait ele geçen paralar ve diğer arkeolojik eserlerden yola çıkılarak yapılan incelemeler, onların tarihi yurtlarının Argu-Talas ve İli çevrelerinde olduğunu göstermektedir⁶. Kök Türkçe yazıtlardan da ağırlık merkezlerinin yine Balkaş Gölü ile Tanrı Dağları arasında yer aldığı anlaşılıyor.

¹ Köl Tigin Yazıtı, Doğu tarafı, 36-38. satır; Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 27-28. satır.

² S.Y.Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 4. Baskı, Ankara 2018, s.262-263.

³ W.Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.152-154, 207-210; J.Bacot, “Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle”, **Journal Asiatique**, Tom. CCXLIV, Paris 1956, s.147; C.Mackerras, **The Uighur Empire**, Canberra 1972, s.157; R.Şeşen, **İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985, s.100, 126.

⁴ S.Y.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 6. Baskı, Ankara 2021, s.198.

⁵ Bu adın Kök Türkçe kaynaklara “Tokar” şeklinde aksettiğini düşünmekteyiz.

⁶ F.W.K.Müller, **Uigurica II**, Berlin 1911, s.95; V.V.Barthold, **Four Studies on the History of Central Asia**, Vol. I, Leiden 1962, s.84; E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.152; E.Esin, “Türkistan’da Türk Devlet ve Beylikleri”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.86; Z.V.Togan, “Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair”, **Atatürk Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Ord. Prof. Dr. A.Z.V.Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985, s.59-65;

Kök Türk Kaganlığının batı kanadında 7. yüzyılın sonlarına doğru birtakım istenmeyen hadiseler yaşanmıştır. Bilhassa Tardu Yabgu'nun bilinmeyen bir sebepten dolayı ölümünün ardından bölgenin idaresini üstlenen İstemi Yabgu'nun torunlarından hiçbiri otorite kurup, düzeni sağlayamadı. İşte buna binaen Çinliler İstemi'nin beşinci kuşak soyundan gelen Bug İçen Börü (A-shih-na Pu-chên), Ming Şad Börü (A-shih-na Mi-shê) ve Uygur ilteberi Buyan (Po-jun/Muyan/İyi/Mutlu/Sevap) gibilerle irtibata geçerek, Türkistan'da kendilerine direnen Kök Türk beylerini dize getirmek istedi⁷.

Fakat bir süre sonra Bug İçen ile Ming Şad arasında bir kavga başladı Sonunda Bug İçen Börü kardeşi veya amcazadesi Ming Şad'ı 664 tarihinde Çin'e isyan etmekle suçlayınca, olay soruşturulmadan bölgede bulunan Çinli vali (Su Hai-cheng) Ming Şad Börü'ye armağanlar vereceğini söyleyerek yanına çağırdı ve tutuklattı. Nihayetinde bu Börülü beyi öldürüldü. Az sonrada Bug İçen intihar edince (666-667)⁸ meydan On Okların⁹ bir üyesi olan Türgişlere kaldı.

Maalesef bu kargaşa ortamında Türkistan'a bir hançer gibi giren Araplar yalnız ve zayıf yakaladıkları Türkleri acımasızca katlediyorlardı. İşte tam bu sıralarda Kök Türk ordusunun büyük bir kısmının doğuda bulunması sebebiyle 698-699'larda Türgişler devlete başkaldırdı. Onların önünde Baga Tarkan (Mo-ho) unvanını taşıyan Küçlüg (Wu-che-le/belki Üç İlli) adında bir bey vardı. Kendisine İli Nehri kıyılarını, Tokmak ve

B.Ögel, "Türgiş Devletleri (Göktürklerin Batıya Kaymaları)", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987, s.121; M.I.Artamonov, **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004, s.89-90.

⁷ J.M.De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II, İstanbul 1924, s.447-459; E.Chavannes, **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903, s.35-38, 59-65, 92-93; I.Ecsedy, "Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980, s.257; L.N.Gumilev, **Drevniye Tyurki**, Moskva 1967, s.238-239; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.112-113; Barthold, **a.g.e.**, s.84; B.Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi", **Bellekten**, C. 19, Ankara 1955, s.345, s.348; B.Spuler, "Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken", **Handbuch der Orientalistik**, V/V, Leiden/Köln 1966, s.134.

⁸ S.Y.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 6. Baskı, Ankara 2023, s.70-71; De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.456-462; Chavannes, **a.g.e.**, s.30-41, 72-76.

⁹ Kök Türk devletinin kuruluşundan itibaren karşımıza çıkan On Oklar, on aileden ibaret olup, ülkenin batı kanadını meydana getiriyorlardı. Onlar adlarının da verdiği anlama, yani yayın hâkimiyeti, okun da tabiyeti ifade etmesine bağlı olarak doğudaki ana merkezin bir parçası idiler. Bu durum bir yana On Ok boyları Tuğlu (T'u-lu/Törülü/Doğulu/Üç Ok) ve Nu-shi-pi (belki Yaylılar/Boz Ok) diye ikiye ayrılmışlardır. Beş çor tarafından idare edilen Tuğluların urugları; Çumukun (Külüg Çor), Hu-lu-wu (Belki Kurlu/Karalu/Kür Çor), Che-cho-t'i (Tonga Çor), Türgiş (Kara Çor), Süngüz'dür (Çoban Çor). Bunlar Çu vadisinin doğusunda, Altay ve Cungarya'yı içine alan bölgelerde yaşıyorlardı. Beş irkin tarafından yönetilen Nu-shi-pilerin (Yaylılar/Boz Ok) aileleri; İzgil-İzig İl (A-si-kie/Kül Erkin), Ko-chou (Koşu/Kür Erkin), Başkan (Tonga İşbara Erkin), Si-kie (Çik İl/Sek El/İni Çor Erkin) ve Çoban Erkin unvanlı birinin idaresindeki başka bir Ko-chou (Koşu) boyudur. Onlar da Sır Derya'dan Çu Vadisine kadar olan yerlerde oturuyorlardı. Bunların sınırı olarak Tokmak bölgesi de gösterilir. Daha geniş bilgi için bakınız, P.A.Boodberg, "Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 4/3-4, Cambridge 1939, s.230-283; Chavannes, **a.g.e.**, s.27-34, 269-271; S.Y.Gömeç, **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.223-227; G.Kara, **Moğol İstilas Öncesi Yedisu Bölgesi**, Doktora Tezi, Ankara 2009, s.117-118.

Issık Köl havalisini yani bugünkü Kırgızistan ve tarihi Türgiş yurdunu merkez seçen Küçlög, ilk başlarda halkı tarafından büyük bir sevgiyle karşılandı. Ayrıca o Çin imparatorluğunun desteğini almak amacıyla oğlunu Çin'e gönderdi. Fakat bu sırada Türk tarihinin en büyük hakanlarından birisi olan Kapgan Kagan (691-716) ile boy ölçüşmeye kalkışması onun için stratejik bir hata idi.

Bu arada Küçlög İl-teber Arap komutan Kuteybe ile yaptığı savaşta mağlup olmuştu. O dönüş yolunda müthiş bir soğuğa yakalandı ve bu esnada yanına geldiği söylenen Çinli elçiyi soğuk bir havada çadırının dışında kabul edince herhalde müthiş bir hastalığa yakalandı. Ayrıca Araplar karşısında uğradığı yenilgi sebebiyle halkın dertleriyle ilgilenememesi onun itibarını sarstı. Neticede arkasında yüzbin kadar askeri bulunan Küçlög, 706'larda Kök Türk orduları tarafında ele geçirilerek tesirsiz hale getirildi¹⁰. Bu durumla alâkalı olarak Kök Türkçe belgelerde; "Türgiş kaganı benim Türk milletimden idi. Bilmediği, yanıldığı ve suç işlediği için Türgişlerin kaganı, bakanları, beyleri de öldü. On Ok halkı eziyet çekti"¹¹ denerek, Kök Türk yöneticilerinin üzüntülerini belirmişlerdir.

Türk tarihinin dikkat çeken bu kabilesi de Karluk, Kırgız, Basmıl ve diğer akrabaları Tokuz Oguzlar gibi çok dişli idiler. Uslanmadıkları bir yana yenilgiyi de hiçbir zaman kabul etmiyorlardı. Dolayısıyla Küçlög İl-teber öldükten sonra Türgişler 706'da yerine oğlu Saka'yı (So-ko)¹² seçtiler. Hakikatte bu çağlarda onların durumları çok kötü idi. Hem batıdan üzerlerine yüklenen Araplara, hem doğudan Kök Türk ve Çinlilere, hem de güneyden sürekli kendilerine rahatsızlık veren Tibetlilere karşı durmak zorundaydılar. Buna rağmen Türgişler tarafından kagan ilan edildikten sonra Saka, kardeşiyle birlikte bugünkü Doğu Türkistan'da Kuça, Aksu ve Kaşgar gibi bazı yerlere akınlar düzenledi. Ancak onun Kök Türk Kaganlığına yönelik hasmane tavırları sürünce, tahminen 710'larda iki Türk grubu karşı karşıya geldiler. Kök Türkler, Saka ve onun Türgişlerine bir kez daha ders vermek için yola çıktı. Çünkü onlar ayaklanmışlardı ve bu yaptıklarının bedeli bir şekilde ödetilmeliydi. İşte buna bağlı olarak; "Altun Yış aşılıp, İrtiş Nehri geçilerek, tıpkı Kırgızlara olduğu gibi Türgişlere de (20.000 kişilik bir kuvvet ile) ani bir baskın yapıldı. Türgiş kaganının ordusu İrtiş Irmağının kollarından birisi olan Bolçu kıyısında Kök Türklerin üzerine saldırdıysa da, Köl Tigin burada kahramanlığını gösterdi ve Türgiş kaganının bakanlarından Az Tutuk'u bizzat kendisi ele geçirdi. Onların başında bulunan kagan Saka ailesi ile birlikte öldürüldü ve böylece

¹⁰ W.Samolin, "East Turkistan to the Twelfth Century", *Central Asiatic Journal*, Vol. 9, The Hague 1964, s.63; H.Salman, *Türgişler*, Doçentlik Tezi, İstanbul 1981, s.27-33; De Guignes, *a.g.e.*, C. II, s.466-469; Chavannes, *a.g.e.*, s.43, 77-79, 184, 282; Kara, *a.g.t.*, s.94; S.Y.Gömeç, "Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, Ordu 2018, s.8; R.Giraud, *L'Empire des Turcs Celestes*, Paris 1960, s.32.

¹¹ *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu tarafı, 18-19. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 16. satır: "Türgiş kagan Türküm, bodunım erti. Bilmedükün üçün, bizinge yanıldukın, yazıntukın üçün kaganı ölti. Buyruki, begleri yime ölti. On Ok bodun emgek körti".

¹² So-ko (veya Sou-ko) adını biz, Türgiş boyu So-ko ile alâkalı görmekteyiz. Bunun da muhtemelen Saka ile irtibatı olabilir.

Türkiş halkı yeniden itaat altına alındı”¹³. Netice itibarıyla hem kuzeyden Kırgız ve Azlar, hem de güney-batıdan Sarı ve Kara Türkişler tarafından tehdit edilen Kök Türk Kaganlığı bu tehlikeleri savuşturmayı bilmişti.

Herhalde Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında özet¹⁴ halinde verilen Kök Türk-Türkiş çatışması Tunyukuk Yazıtında uzun uzun anlatılmaktadır. Buna binaen “Kök Türklerin habercileri Türkiş hakanının faaliyetleri hakkında Kapgan Kagan’a bir rapor sunmuşlardır. Casus (körüg), Türkiş kaganının Ötüken’e asker yürütmeyi plânladığını, bu işi yapmazlarsa, Kök Türklerin onları öldürecekleri haberini vermişti. Türkiş kaganı yanındaki On Ok boylarıyla beraber harekete geçmiş ve muhtemelen bu sırada Çin’den de destek almıştı. Her iki tarafta da hazırlıklar yapılırken, Kök Türk hakanının eşi ölmüştü. Kagan yas merasimi yaptırmak maksadıyla devletin merkezine gitmeye karar verdi. Kapgan ordunun Altun Yış’da beklemesini, ordu komutanı İni İl Kagan ile Tarduş Şad’ın, yani Bilge’nin yola çıkmış olan Türkiş ordusunu karşılamasını istemişti. Bu sırada On Ok kuvvetlerinin Tarbagatay ile Tanrı Dağları arasında yer alan Yarış Yazı’sına (Cungarya) geldikleri istihbaratını üç casus vasıtasıyla öğrenen Tunyukuk, durumu Kapgan’a ilette. O da Tunyukuk’a herhangi bir faaliyete girişmemesini, ordunun, öncülerin ve haberci noktalarının baskına uğramaması için uyanık davramasını ve olduğu yerde beklemesini buyurdu. Tunyukuk, Kapgan Kagan’ın emrini dinlemeyerek, askerleri harekete geçirdi. Altun Yış ve İrtiş Ögüz büyük zorluklardan sonra geçildi. Kök Türk ordusu Bolçu’ya tan ağarırken ulaştı. Keşif kolları, Türkiş ordusunun Yarış Yazı’da toplandığı haberini getirdiler. Burada konaklayan Türkiş kuvvetlerinin sayısı yüzbin idi. Kök Türk ileri gelenlerinden bazıları düşmanla karşılaşmadan geri dönülmesini istemişler; fakat Tunyukuk pekçok zahmete rağmen, Altun Yış ve İrtiş Ögüz’ün aşıldığını, Tanrı, Umay ve kutlu vatanın onların yanında olduğunu, düşmanın çokluğundan korkulmaması gerektiğini söyleyip, saldırı emri vermiştir. Neticede Kök Türk askerleri taarruza geçti ve Türkiş kuvvetlerini savaşın birinci gününde mağlubiyete uğrattılar. İkinci gün Türkiş ordusu tekrar toparlanmış ve hücum kalkmışsa da, Tunyukuk ile Bilge arasında sıkıştırılan On Oklar dağıtılmışlardı”¹⁵. Bu harp sonucunda yukarıda da zikrettiğimiz gibi Türkiş kaganı, yabgusu ve şadı öldürüldü. Daha sonra devletin temelini oluşturan On Ok halkına haber gönderilerek, yeniden devlete boyun eğmeleri sağlandı.

Türkiş beyi Saka Türkistan’da pekçok yeri ele geçirmişti. Üçyüzbinden fazla askeri olduğu söylenen, Çin imparatorluğunun destekleyip, prensesler gönderdiği Saka’ya karşı aslında burada bir talihsizlik ya da ihanet söz konusudur. Kardeşi Börü (Che-nu),

¹³ **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 36-38. satır; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 27-28. satır: “Ol yılka Türkiş tapa, Altun Yışığ toga, İrtiş Ögüzüg keçe yorıdımız. Türkiş bodunıg uda basdımız. Türkiş kagan süsi Bolçu’da otça burça kelti. Süngüşdümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz at (anta ölti)...ikisin özi altuzdı. Anta yana kirip Türkiş kagan buyrukı Az Tutukıg eligin tuttu. Kaganın anta ölürtümüz. İlin altımız. Kara Türkiş bodun kop içikdi”.

¹⁴ Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında Türkiş seferinin kısaca anlatılmasının sebebi, bu savaşta ordu komutanın İni İl Kagan olmasından ileri geldiğini sanıyoruz. Çünkü Köl Tigin ve Bilge Kagan kitabelerinde kendilerine rakip olarak gördükleri İni İl Kagan’ın faaliyetlerine pek değinilmez.

¹⁵ **Tunyukuk Yazıtı**, I. Taş, Kuzey tarafı, 5-11. satır; II. Taş, Batı tarafı, 1-8. satır.

kendisine yönetimde fazla yetki verilmediği ve halkının sayıca az olmasından dolayı Kapgan Kagan'ın tarafına geçmişti. Tabi Saka'nın kendine bağlı bazı beyler ile de arasının açılıp, onlarla kavgaya tutuşması meselenin başka bir yüzüdür. Böyle bir ahvâl içinde Saka'nın amcaları Börülülerle savaşması bir hata idi.

Neticede Kök Türk ordularına rehberlik eden Börü, kardeşi Saka'nın hâkimiyeti altındaki Tanrı Dağlarının kuzeyi, Tarbagatay Dağları ve İli Vadisinin yeniden merkezi idareye sokulmasına vesile oldu. Fakat Kapgan Kagan, Saka'nın kardeşi Börü'yü ileride bir tehlike yaratabileceğini düşünerek "sen kardeşlerine ihanet ettin, nasıl bana sadık kalabilirsin" deyip, onu ortadan kaldırdı¹⁶. İşin gerçeği ağabeyini sırtından hançerleyen bir kardeş, Kök Türk hakanının kendisine de rahat rahat kafa tutabilirdi. Bu durumu iyi bilen Kapgan Kagan, elbette böyle bir kişiye güvenemezdi.

Türkişler ve dolayısıyla diğer On Ok boylarının üstüne yapılan bu akınlar, onların Altayların batısından Sır Derya boylarına kadar gitmelerine yol açtı ki, esasında bu vaziyet Türkistan sahrasının Türkleşmesinde önemli bir adımdır. Çünkü yukarıdaki metinde yer alan cümlelerden de anlaşılacağı üzere yüzbinlerce kişilik bir ordu çıkarabiliyorlarsa, genel nüfuslarının çok kalabalık olduğu görülür.

Kök Türklerin Türkistan bölgesindeki harpleri bunlarla da sınırlı değildir. Bu kez de Sogdların yaşadığı yerlerde karışıklıklar çıktığına şahit oluyoruz. Aslında bunun da sebebi Arapların Türkistan'daki faaliyetlerine bağlı olarak bütün düzenin bozulmasıdır. İşte buna bağlı olarak, Semerkant'ın muhtemelen Türk asıllı ve "Tarkan" unvanını taşıyan beyi başkaldırıp, yok edilince yerine başka bir Türk ileri geleni Afşın Gurek geçirildi. Kuteybe 711 senesinde Gurek'in üzerine yürüyeceği sırada Harezm'e yönelmiş, burada da 4000 insanı kesmiş idi. Çince belgeleri incelediğimizde, tam bu esnada herhalde Gurek Beg'in Kök Türk Kaganlığından ve Çin'den yardım istediğini sanıyoruz. Çünkü onun Çin imparatoruna göndermiş olduğu mektup metnini arşivlerde bulmak mümkündür¹⁷. Dolayısıyla 711-712'lerde Bilge Tunyukuk ile Kapgan'ın küçük oğlu İni İl Kagan'ın sevk ve idaresindeki Kök Türk orduları Temir Kapı-Sogd havalisine ulaştı. Muhtemelen Köl Tigin de onlarla beraber hareket ediyordu. Tam bu sıralarda Türkişler yeniden başkaldırdılar. Kahraman Köl Tigin Sogdları yola

¹⁶ H.H.Howorth, "The Westerly Drifting of Nomades from Fifth to the Nineteenth Century, Part VII. The Thukie or Turks Proper, and the Hoeitche or Uzes", **The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 1, London 1872, s.246; De Guignes, a.g.e., C. II, s.469-472; Chavannes, a.g.e., s.44-45, 77-80, 190; E.Baytur, **Şincan'daki Milletlerin Tarihi**, Pekin 1991, s.363; Salman, a.g.t., s.35-36; M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, I-II. Buch, Wiesbaden 1958, s.169, 221, 420, 611.

¹⁷ H.A.R.Gibb, **The Arab Conquests in Cetrnal Asia**, London 1923, s.50-51; W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, İstanbul 1942, s.149; Chavannes, a.g.e., s.203-204, 292; Mehmed Atif, **Kaşgar Tarihi**, Haz. İ.Aka-V.Günay-C.Telci, Kırıkkale 1998, s.36; K.V.Zettersen-İ.Kafesoğlu, "Kuteybe", **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1988, s.1051-1053; E.Pamukçu, **Bağdat'ta İlk Türkler**, Ankara 1994, s.10; S.Soucek, **A History of Inner Asia**, Cambridge 2003, s.58-59; Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, Yay. Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013, s.161; A.İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, Ankara 2017, s.164.

getirdikten sonra, Türgiş kabilelerine ağır bir darbe daha indirdi. Bu yüzden kitabelerde: “Kara Türgiş halkının düşman olduğu, onların Kengeres’e yani Sır Derya civarlarına doğru vardıkları, Kök Türk askerlerinin atlarının zayıflığı ve azıklarının olmadığından bahsedilir. Daha sonra böyle bir zamanda Köl Tigin’in az bir askerle düşmanın üzerine yürüdüğü, büyük bir savaşın gerçekleştiği ve Kara Türgiş halkının ölüp-mahvolduğu”¹⁸, söylenmektedir.

Bununla birlikte Arap kaynaklarında 712 yılında Türk kuvvetlerinin başında Şaş ve Fergana’daki Sogdlara yardıma koşan ve bir gece baskınında mağlubiyete uğratıldığı yazılan kişinin Türk kaganının oğlu ve bunun da Köl Tigin veya İni İl Kagan olduğu yolunda birtakım çıkarımlar vardır¹⁹. Fakat Temir Kapı-Sogd seferinde İni İl Kagan ve Köl Tigin’in Arap ordularıyla karşılaştığı biraz şüphelidir. Çünkü onlar bu sırada Türgişlerle meşgul olduğundan, bunlara bağlı kuvvetlerin Araplarla mücadelesi pek mümkün gözüküyor. Ayrıca bu esnada Türk tiginlerinin yenilgiye uğradıklarına dair bir şey yaşansaydı, Kök Türk Yazıtları veya Çin yıllıklarının bir yerinde mutlaka bu duruma işaret edilirdi²⁰. Dolayısıyla Araplarla savaşın, Kök Türklere bağlı başka bir ordu, belki de Türgiş kuvvetleri olduğunu söyleyebiliriz.

Bu arada Kapgan Kagan öldüğünde onun oğullarıyla, ağabeyi İl-teriş’in çocukları arasında bir taht kavgası yaşandı. Bu sebepten Bilge ve Köl Tigin’in 716 tarihinde gerçekleştirdiği devlet darbesi esnasında pek çok insan mağduriyete uğramıştı. Ama bu durumu değerlendirmek isteyen başta Türgişler olmak üzere bazı topluluklar bağımsızlık hayallerine kapıldılar. Ülkenin yeniden bir kargaşaya sürüklenmemesi için Türkistan’da oldukça büyük bir nüfuza sahip bu Türk boyuna, Kök Türk idarecileri dostluk ellerini uzattılar. Buna bağlı olarak Bilge Kagan, Türgiş beyinin kızını oğluna istedi²¹.

Bu sırada Saka’nın ölümü üzerine On Ok Türkleri bu defa da Kara Türgiş birliğine mensup olduğu söylenen Çor Yabgu’nun (Su-lu/belki Çöl/Sorug) etrafında toplanmaya başlamıştı. Bu bey doğudaki amca oğulları ile başedemeyeceğini anlayınca dost olmayı

¹⁸ **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu tarafı, 39-40. satır: “Anta kisre Kara Türgiş bodun yağı bolmuş, Kengeres tapa bardı. Bizing sü atı turuk, azukı yok erti...Antag ödke ökünip Köl Tiginig az erin irtürü ıtdımız. Ulug süngüş süngüşmiş. Alp Salçı ak atın binip tegmiş. Kara Türgiş bodunig anta ölümiş”.

¹⁹ J.Marquart, **Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften**, Leipzig 1898, s.8-9; L.Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, Haz. Ş.K.Seferoğlu-A.Müderisoğlu, Ankara 1983, s.54; R.Giraud, “Tonyukuk’un Orhon’dan Temir Kapı’ya Gidiş Yolu”, **V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1960, s.317-321; Chavannes, **a.g.e.**, s.287-289; Spuler, **a.g.m.**, s.146; S.G.Klyastorniy, “Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair (Orhun Yazıtlarına Göre)”, Çev. İ.Kaynak, **Belleten**, C. 26, Ankara 1962, s.773; S.G.Klyastorniy-T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.108.

²⁰ İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983, s.132-133; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.215-223; W.Eberhard, “Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, **Belleten**, C. 9, Ankara 1945, s.336; Chavannes, **a.g.e.**, s.44-45; Liu, **a.g.e.**, s.169, 219; J.T.Chang, **T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968, s.163; Salman, **a.g.t.**, s.47; G.Kapusuzoğlu, **Çin Klasik Tarihçiliği ve Sosyal Siyasal Yapılar**, Doktora Tezi, Ankara 2020, s.106; A.Dadan, **Taberi Tarihindeki Türklerle İlgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s.63-65.

²¹ **Bilge Kagan Yazıtı**, Kuzey tarafı, 2. satır: “Türgiş Kagan kızın ertengü ulug törün oğluma alıbtım”.

denedi. Çor Yabgu ilk başlarda hem Çin, hem Tibet, hem de kaganlığın merkeziyle evlilik münasebetlerinde bulundu ve bu üçünden de kendisine birer eş aldı. Dolayısı ile Türkişlerle, Börülülüler dünür olurken; kurnaz Çinliler, ülkelerinin batı taraflarında sürekli kendilerine problem çıkaran On Ok teşekkülünün en kuvvetli üyesi durumundaki Türkişlere karşı Araplarla bir ittifak kurmaktaydılar²². Bu arada yürüttükleri casusluk faaliyetleri ile Türkistan'daki Türkleri birbirlerine düşürdüler.

Bu durum bir yana Arap orduları Müslümanlığı yaymak amacıyla Türkistan'a girdikleri andan itibaren İslam'da "dinde zorlama yoktur" düsturunu bir kenara atarak, yerli ahaliye baskıya başlayınca bölge Türklerinin büyük bir kısmından tepki gördüler. Her ne kadar Halife Ömer bin Abdulaziz (717-720) bu sırada bölgedeki valilere Müslümanlardan cizye almamalarını buyurdu ise de; bunlar insanların sırf vergi ödemek için mescide geldiklerini, sünnet bile olmadıklarını söylüyorlardı. Bu vaziyetin hazine gelirlerini azalttığı göz önünde bulundurulmuş ve daha sonra İslamiyete geçenlerden Kur'an'dan bir sure ezberlemeleri, İslamın farzlarını yerine getirmeleri ve sünnet olmaları istenince huzursuzluk çıkmıştı. Bu yüzden Şark kaynaklarını incelediğimizde, Kök Türk Kaganlığına bağlı Türkistan coğrafyasında, daha doğrusu Türkiş hâkimiyetinin söz konusu olduğu bölgelerde Arapların, kendilerine karşı Türkişlerle işbirliği halindeki ahaliye büyük katliamlar yaptıkları görülür²³. Böylece Arap mezalimi aleyhine Türkistan'da bir cephe meydana geldi ve 724-727 yılları arasında Arap ordularının Hint ve Çin kıtasına doğru ilerlemeleri bir süre Türkistanlılar tarafından engellendi.

Sonuçta Arap ve Çin zulmünden bıkan diğer Türkistanlıları da arkasına alan Türkiş beyi Çor Yabgu 726-727'lerde, Tibetliler ile beraber Çin'in An-hsi (Kuça, Karaşahr, Kaşgar, Hotan) bölgesine yüklenmeğe başladı. Bunlar Uygurları da kendi taraflarına çekmek istiyorlar ve aynı zamanda karşı saldırıya geçen Arap ordularıyla da savaşıyorlardı²⁴. Araplar Türkiş yabgusunu birkaç kez öldürmeye teşebbüs ettilerse de başarılı olamadılar. Kendisini yenilmez sanan pekçok Arap komutan Türkler karşısında diz çöktü. Özellikle bu yıllarda batıdaki Hazarlar da, Kafkasya'da önemli faaliyetlerde bulunuyorlardı. Hatta kaynakların bildirdiğine göre, Arap kuvvetlerini Azerbaycan'a kadar atmışlardı. Nihayet Türkişler de bu Arap ordularını püskürtüp, onlara karşı üst üste zaferler elde ederek, neredeyse Arapları Sır Derya'ya kadar kovaladılar. Türkişlerden cesaret alarak, Türkistan'ın pekçok yerinde Arapların aleyhine ayaklanmalar çıktı. İşte buna bağlı olarak Arap kaynakları kendilerini bu denli

²² S.G.Klyaştorıny, **Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları**, Çev. S.Acar-A.Temizkan-M.Duranlı-A.Havuşı-E.Aktaş, İstanbul 2018, s.144-145; Baytur, **a.g.e.**, s.365; De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.473-474; Chavannes, **a.g.e.**, s.46; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.223; Grousset, **a.g.e.**, s.122-123.

²³ Taberi, **Tarih-i Taberi**, C. IV, M.F.Gürtunca, İstanbul 2007, s.308-310; Dadan, **a.g.t.**, s.65-66; Salman, **a.g.t.**, s.52-53; M.Ekincikli, **Türk Ortodoksları**, Ankara 1998, s.37; G.Kırilen, **Eski Çin'in Ötekisi Türkler**, Ankara 2015, s.131; C.I.Beckwith, **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, Çev. A.F.Doğan, İstanbul 2020, s.103, 106.

²⁴ C.H.Huang, **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.75-76, 86-87; Gömeç, **Uygur Türkleri...**, s.787; De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.22; Grousset, **a.g.e.**, s.123; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.134.

uğraştıran ve ricatları esnasında başlarına gelen açlık ve susuzluk gibi zorluklara binaen Çor Yabgu'yu, Ebu Muzahim (zahmet ve sıkıntı veren)²⁵ diye anmışlardır.

Arap kaynaklarında anlatılan bu savaşların ne kadarı Ötüken'in merkezinde bulunan kaganın kontrolünde yapılıyordu bilemiyoruz. Ancak bu belgelerde sürekli bir hakandan söz edilmesi, mücadelelerde Kök Türk kaganlarının parmağı olduğu ihtimalini akla getirir de, herhalde bu sırada hakan unvanıyla kayıtlara geçen kişilerin Türgiş yabguları olması gerekir. Kök Türk kagan veya çocuklarının seferler sebebiyle uzun süre Türkistan coğrafyasında kalamayacakları bir tarafa, eğer böyle olsaydı Çin yıllıkları mutlaka bu duruma da bir atıfta bulunurlardı diye düşünüyoruz.

Her şeye rağmen Çin imparatorluğu ile münasebetlerini iyi tutmaya çalışan Türgişlerin idarecisi Çor Yabgu, bu ülkeye birkaç defa elçi gönderdi. İşte bunlardan birisinde bazı problemler yaşandı. Çin yıllıkları buna da değinmektedir ki; bu sırada Çin'in başkentinde değişik Türk bölgelerinden gelen sefirler bulunuyordu. Onların hepsi kendisinin daha önemli olduğunu vurguluyorlardı. Bu yüzden Çinli yetkililer hem doğu Türklerinin elçilerine, hem de batıdakilere ayrı çadırlar kurarak²⁶ bu anlaşmazlıktan sıyrıldılarsa da, bizim için burada dikkat çeken husus Türgişlerin ne denli güçlü bir hale geldikleridir.

Bu sırada Bilge Kagan'ın kardeşi ve Türk tarihinin en büyük komutanlarından Köl Tigin de vefat etmiştir (731). Onun cenaze merasimine bütün bir millet katıldığı gibi, devlete bağlı halklar ve komşu ülkelerden de temsilciler geldi. Buna bağlı olarak Türgiş kaganı bu törene Makaraç (Mahārāc) Tamgaçı ve Oguz Bilge Tamgaçı²⁷ unvanlı iki dışişleri görevlisini göndermişti.

Öyle anlaşılıyor ki, Türgiş önderi Çor Yabgu 734 senesinde Çin'e yine bir elçisini yolladı. Bu sefaret heyeti Beş Balık bölgesine geldiğinde, onların isyan başlatmak için orada oldukları söylenerek, Çinli komutan tarafından öldürüldü. Çin imparatoru onların suçsuzluğunu öğrenince, işin sorumlusunun kafasını kestirmişse de, Çor Yabgu bu durumdan memnun olmadığından Beş Balık'a saldırmıştı. Elbette Çor Yabgu'nun

²⁵ V.V.Barthold, **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981, s.242; Gibb, **a.g.e.**, s.57; Liu, **a.g.e.**, s.228; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 134-135; Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi...**, s.77; S.Y.Gömeç, "Türk Tarihinde Hazarlar", **Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür**, 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan, Ankara 2017, s.413-424; L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, 2. Baskı, Ankara 1986, s.20.

²⁶ R.N.Frye, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", **Bellekten**, C. 10, Ankara 1946, s.109; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.256; S.Y.Gömeç, **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 5. Baskı, Ankara 2020, s.23; Chavannes, **a.g.e.**, s.82; De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.475-476; Beckwith, **a.g.e.**, s.103, 106; Kırilen, **a.g.e.**, s.131; Ekincikli, **a.g.e.**, s.37; Gibb, **a.g.e.**, s.57; Salman, **a.g.t.**, s.52-53; Taberi, **a.g.e.**, s.308-310; Dadan, **a.g.t.**, s.65-66.

²⁷ **Köl Tigin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 11-13. satır: "Yogçı, sıgıtçı, Kıtany, Tatabı bodun başlayı Udar Sengün kelti. Tabgaç kaganta İsiyi Likeng (Lü Hsiang) kelti. Bir tümen ağı altun, küküş kergetsiz kelürti. Töpüt kaganta bölön kelti. Kurıya kün batsıkdaki Sogd Berçik-er, Bukarak uluş bodunta Enik Sengün, Ogul Tarkan kelti. On Ok oğlim Türgiş kaganta Makaraç Tamgaçı, Oguz Bilge Tamgaçı kelti. Kırkız kaganta Tarduş İnançu Çor kelti. Bark itgüçi, bediz yaratıgma, bitig taş itgüçi Tabgaç kagan çıkanı Çang Sengün kelti".

kontrol dışı bir şekilde kendi aleyhine güçlenmesi Çin'in işine gelmediğinden, birkez daha Türklerin arasına ikilik sokulmasını sağladı. Bu sebepten Kara Türgişlerle, Sarı Türgişler arasında sun'i bir kavga çıkarıldı. Buna rağmen artık Kök Türk Kaganlığının sonunun geldiğini hisseden Çor Yabgu, Tibetlilerle de irtibata geçti. Ne yazık ki, bu sırada Bilge Kagan da zehirlenmek suretiyle hayata gözlerini kapadı. Yerine oğlu İçen (İ-jan) 735 tarihinde Kök Türk Kaganlığının tahtına oturunca; Çin imparatorluğunun sinsi diplomasisi hemen çalışmaya başladı ve Hsüan-tsung İçen Kagan'a gönderdiği mektupla, Türgişlere karşı birlikte yürümei önerdi²⁸.

Yukarıda da vurgulandığı üzere bu sıralarda Arap ordularının ilerleyişini engelleyen Çor Yabgu'ya halifenin dostluk elini uzattığını görmekteyiz. Neticede savaşla dize gelmeyen Türgiş beyi Çor Yabgu'ya, İslamiyetin kabul edilmesi için Emevi halifesi Hişam b. Abdülmelik'ten (724-743) bir elçi gönderildi. Gelen heyet ona Müslüman olması için bir teklif yaptıysa da, müspet veya menfi hiçbir cevap vermedi. Esasında bu dine girmeleri, onların yerleşik hayata geçmeleri demektir. Bunun da beraberinde birtakım problemleri doğurması kaçınılmazdır. Rivayetlere göre Çor Yabgu yanında muhtemelen On Okların her bir boyunu temsil eden bayraklı on adamı olduğu halde Arapları koruluk bir bölgeye götürdü. Bayrağını havaya kaldıran her komutanın önünde onbin atlı toplanmıştı. Sonra o, elçiye askerlerini göstererek; bunların içinde ne bir çiftçi ne de doğru dürüst sanatkâr bulunuyor. Sizin Müslümanlığınızı seçersek, nasıl karnımızı doyurup geçineceğiz, dedi. Hatta bu mücadeleler esnasında adı anılan Türgiş beyinin yanında Kara Bugra isminde bir komutanın yer aldığı, onun da İslam tarihlerinde sıkça rastladığımız ve ölüm tarihi 841'lere denk gelen Afşın Beg'in büyük cediti olduğu yolundaki görüşlerler vardır. Bu kişi 794 yılında Abbasilerin Horasan valisiyle birkaç kez çarpışmıştır ki²⁹, bizce bu husus Kara Hanlı adı ve tarihi açısından Türgiş nazariyesi noktasında üzerinde durulması gereken bir meseledir.

Neticede kaynakların bildirdiğine göre yanına gelen Arap heyetine: "Niye nehri geçtiniz, topraklarınız az mıydı? Bu ülke bana atalarımın kaldığı" diyen Çor Yabgu, herşeye rağmen ülkesini adaletle yönetiyor, kazandığı bütün servetleri halkıyla paylaşıyordu. Bu yüzden de ahali onu seviyordu. Ancak ömrünün sonlarına doğru gözünü hırs ve kibir bürüyen bu Türk beyi, herhalde ihtiyarlığından kaynaklanan nedenler yüzünden birtakım lüzumsuz hareketler yapmaya ve kazandıklarını halkıyla paylaşmamaya başladı. Türgiş boyları arasındaki anlaşmazlıklar arttı, kabileler birbirleriyle kan davalı hale geldi. Çinlilerle girdikleri bazı savaşları tedbirsizlikleri sebebiyle hem Türgişler, hem de müttefikleri Tibetliler kaybetti. Sonunda o, bu

²⁸ H.N.Orkun, **Türk Tarihi**, C. I, Ankara 1946; s.119; Chavannes, **a.g.e.**, s.46, 82-83, 284-285; Grousset, **a.g.e.**, s.120; Liu, **a.g.e.**, s.179, 229; Barthold, **Four Studies...**, s.85 V.Minorsky, **Hudud al-Alam**, The Region of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D. London 1937, s.300-301; Salman, **a.g.t.**, s.60-73; Beckwith, **a.g.e.**, s.119-120; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.255-268.

²⁹ O.Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, C. I, İstanbul 1969, s.138; Minorsky, **a.g.e.**, s.300-304; Pamukçu, **a.g.e.**, s.101-102; S.Y.Gömeç, "Kara Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler", **Kök Araştırmalar**, 2/2, Ankara 2001, s.137-144; Kara, **a.g.t.**, s.97; Salman, **a.g.t.**, s.47; Klyaştorıny, **a.g.e.**, s.144-145.

hoşnutsuzluğa bağlı olarak kendi beyleri tarafından öldürüldü (738) ve oğlu On Okların önderi oldu³⁰. Fakat bu kişi ve kardeşinin akibeti de pek iç açıcı olmadı. Onlara karşı Çin'in tezgahladığı bir oyun ile alaşağı edildiler. Bu arada Çinliler daha çok Sarı Türgişlerden yana tavır koyunca, Kara ve Sarı Türgiş boylarının kavgaları hat safhaya çıktı. Türgiş bölgesine Çin'den gönderilen kukla hakanlar ile beyler anlaşmazlığa düştü. Böylece huzursuzluk aldı başını gitti.

Herşeye rağmen Börülü hanedanının yerini doldurabilecek Türgişler maalesef bu fırsatı değerlendiremediler. Birlikte değil, ayrı ayrı hareket ettiler. O yüzden de meydan Basmlı, Uygur ve Karluklara kaldı. Kök Türk Kaganlığını yıkan bu müttefiklerin kendi aralarında çıkan savaşı da Uygur Türkleri kazanarak³¹ Ötüken adlı Türk yurdunun hâkimi oldular. İşte tam bu sırada batıdaki On Okların büyük bir kısmını meydana getiren Türgişler zuhur eden otorite boşluğunu ve fırsatları değerlendirip, bir Kara Türgiş beyini İl Etmış Kutlug Bilge Kagan olarak atadılar.

Türgişler kendilerine Türkistan'da rahat yüzü vermeyen Araplarla olan mücadelelerini daha sonraki zamanlarda da sürdürdüler. Bilhassa Talas Savaşında Türklerin bir bölümü Çinlilerin, bir kısmı da Arapların yanında yer aldı. Fakat bilindiği üzere 751 temmuzunda Çinlilerin karşısında harp eden Karluk ve diğer Türklerin sayesinde bu çarpışmadan Araplar galip çıktı³². Bu tarihi hadisenin peşinden Türgiş ve Karlukların Uygur Kaganlığına karşı bir başkaldırılar söz konusudur. Buna bağlı olarak 752 senesinde Tokuz Oguz ve Kırgızların öncülük ettiği kabileler yanlarına Kırgız Türklerinin akrabası Çikler ile Üç Karlukları da aldı. Ancak onlardan daha evvel davranan Uygur kaganı Börü Ken (Mo-yen Çor/belki Börü Kun/Genişleten/Yayan) hepsine unutamayacakları bir tokat indirdi. Muhtemelen bu sırada perişan bir duruma düşen Karluk yurdu Türgişler tarafından yağmalandı³³. Neticede Karlukların sağ

³⁰ İslam kaynaklarında Çor Yabgu'nun (Su-lu) öldürülmesi ile alakalı şöyle bir hikâye anlatılmaktadır: Yabgu ile komutanı Kü Çor (Ku-ch'o) birgün tavla oynarken iddiaya tutuştular. Yenilen diğerine bir sülün verecekti. Kü Çor mağlup olunca Çor Yabgu'ya bir dişi sülün getirmiş, o da erkek olmasını istemiştir. Bu yüzden aralarında bir kavga çıkmış ve Kü Çor, yabgunun elini kırmıştır. Hadise büyüünce Kü Çor adamlarını toplayarak Çor Yabgu'yu öldürdü. Bakınız, Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.135-136; Beckwith, **a.g.e.**, s.126-127.

³¹ Z.Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004, s.80-81; Ö.Karayev, **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. M.Kalkan, İstanbul 2008, s.62-63; De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.476-478; Z.V.Togan, "İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", **Bellekten**, 12/45, Ankara 1945, s.13; Gibb, **a.g.e.**, s.83-85; Minorsky, **a.g.e.**, s.300-304; De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.476-478; Chavannes, **a.g.e.**, s.46, 81-83; Salman, **a.g.t.**, s.74-77, 102-103; H.Salman, "Sarı ve Kara Türgişler Meselesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 61, İstanbul 1989, s.64-68; Klyaştorıny, **a.g.e.**, s.144-145; Beckwith, **a.g.e.**, s.121-126.

³² T.Kenensariyev, "Türklerin Tarihi Kaderini Değiştiren Kırgızistan'daki İki Olay (VI-VIII. YY)", **I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, Bursa 2017, s.133; Chavannes, **a.g.e.**, s.142-143, 296-297; Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre...", s.149; Gumilev, **a.g.e.**, s.359; Beckwith, **a.g.e.**, s.132-133; R.N.Frye, **The Heritage of Central Asia**, 3. Printing, Princeton 2001, s.203; B.Keleş, "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 225, İstanbul 2016, s.84-93.

³³ **Şine Usu Yazıtı**, Doğu tarafı, 10-12. satır; Güney tarafı, 1-12. satır.

kalanları 754 senesinde Türgişlerin yanına gittiler ve 754 yılının onuncu ayında Börü Ken, Basmıl ve Karlukları tamamen zararsız hale getirdi³⁴.

Türk boyları arasında kesintisiz süren bu mücadeleler sırasında Çince belgelerde, 753 yılında Tonga (Tun) Bilge adında bir Karluk yabgusu ile Tengride Bolmuş İl Etmış Yabgu unvanını taşıyan bir Kara Türgiş beyi zikredilir. Bu kişi ile meşhur An Lu-shan arasında da epeydir bir çekişme yaşandığı anlaşılıyor. O ayrıca Çin imparatorunun tamamen kendi hizmetinde çalışma yolundaki taleplerini de yerine getirmeyerek, baş kaldırmış ve herhalde Tongra ve Abuzları (veya Apa İsi) arkasına alarak Tokuz Oguzların içinde önemli bir mevkiye yükselmişti. Yukarıda unvanı anılan Karluk yabgusu Çin'e ve Uygurlara kafa tutan, belki de Kök Türk Devletindeki iç karışıklıklardan bunaldığı için Türklerin eski kışlık bölgesi Ordos taraflarına gelen bu heybetli reisi esir ederek, Çin imparatorluğunu büyük bir dertten kurtarmakla beraber, onu Çin'e yollayarak (754) ortadan kaldırılmasına da³⁵ sebep olmuştu.

Böylece 8. asrın ortalarında hem Karluk, hem Basmıl, hem de Türgişler, Uygurların üstünlüğünü kabûl ettiler. Herhalde bu sıralarda Uygurlardan Kara Türgiş hanına Çabış Tun (Tonga) Tarkan'ın başkanlığında bir elçilik heyeti yollandıysa da³⁶, bunun hangi amaçla olduğunu kestirmek pek mümkün değildir.

Türgişler An Lu-shan ayaklanması sırasında da aktif bir şekilde rol oynadılar. İsminin manası herhalde Bagatur ya da Urungu olan bu Türk beyi 757'lerde Çin imparatorluğunun başkentlerinden Lo-yang ve Chang-an'ı zaptedince, onu durdurmak için Türgişlerin Koşu boyu ile Tokuz Oguzların Bugu kabilelerinden yardım istendi. Ne acıdır ki, Çin kaynaklarında dürüst, sözünü tutan, para ve mala önem vermeyen bir kişi olarak tanıtılan, ancak mesaisini bir zamanlar An Lu-shan ile birlikte Çin imparatorluğu adına harcayan Koşu Tutuk'un da bu harpler sırasında esir düştüğü ve ortadan kaldırıldığı anlaşılıyor³⁷. Çünkü isyancılarla işbirliğine yanaşmayan bu komutan sonuna kadar imparatora hizmete devam etme niyetinde idi.

Bu vakitlerde Uygurların Çin ile bu kadar uğraşması onların, ülkenin batı taraflarını ihmal etmelerine sebep olmuştur. Belki de bunu iyi bir şekilde değerlendiren Karluk iltiberleri 760'lardan sonra Altay, Tarbagatay ve Cungarya bölgesinde genişleme

³⁴ **Şine Usu Yazıtı**, Batı tarafı, 1-2. satır: "sekizinci ay üç yangıka yorıdım...Karluk tiriği barı Türgişke kelti yana tüşip onunç ay eki yangıka...Basmıl Karlukıg yok boltı..."

³⁵ T.D.Baykuzu, **An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Konya 2013, s.35-36; Kapusuzoğlu, **a.g.t.**, s.157-162; E.Chavannes, **Notes Additionelles sur les Tou-kiue (Tures) Occidentaux**, Paris 1903, s.84-86; De Guignes, **a.g.e.**, C. III, s.482; Liu, **a.g.e.**, s.180, 261-262, 333-334; K.Czegledy, "Gardizi on the History of the Central Asia (746-780 A.D.)", **Acta Orientalia**, 27/3, Budapest 1973, s.265-266; B.Batsuren, **Mongolın Ertniy Ulsuudın Nutag Devsger**, Ulaanbatar 2003, s.49-50.

³⁶ **Uybat I Yazıtı**, 3-5. satır: "Çabış Tun Tarkan bengüsi tikebertim erdemin üçün ilinde kara kanka barıpan yalabaç barıpan kelmedingiz begimiz".

³⁷ Hatta Çin kaynaklarında kendisinden övgüyle bahsedilen Koşu (Tutuk) Kan 749 senesinde binlerce asker yitirmesine rağmen Tibetlilerle kıyasıya savaşmış, Hsüan-tsung onu ve ailesini hediyelere boğmuştu. Bakınız, S.Y.Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, 4. Baskı, Ankara 2021, s.281-286; G.Kapusuzoğlu, **Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin'e Yerleşen Göktürk Komutanları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s.134-146; Beckwith, **a.g.e.**, s.141, 150; Huang, **a.g.t.**, s.100-101.

imkânlarına sahip olarak, kendi başlarına hareket serbestliğine kavuştular. Artık On Ok Türkleri arasında Türgişlerin de sözünün pek geçmediği görülüyordu; dolayısıyla bir kısım Kara ve Sarı Türgiş kabileleri gelerek, Karluklara tabi oldular³⁸.

Bunun yanısıra 785 yılından itibaren Uygurların, belki de Türgiş kabilelerinin içinden çıkan, daha çok Türkçe Öngüt veya Ak Tatar ismiyle anılan, ancak Çin yıllıklarında Sha-to (belki Çöllü) diye kaydedilen halk üzerinde baskıya başladıkları, bunun neticesinde 7000 çadırılık bir kitlenin Tibetlilere sığındığı bilinmektedir³⁹. Bu Türk boylarının kendi soydaşları olan Uygurların yerine, yabancı bir kavimle dirsek temasına girmeleri, birşeylerin kötü gittiğini göstermektedir. Bu yazılanlara baktığımızda herhalde bazı Türk kabilelerinin kendilerinin küçük görülmesi, belki onlardan zorla haraçlar alınması gibi sebepler yüzünden Uygur yönetiminden hoşlanmadıkları anlaşılıyor.

Netice itibarıyla eski güçlerini yitiren Türgişler Asya'nın değişik yerlerine dağılıp, farklı boy teşkilatları içerisine girdiler. Mesela Ötüken'deki Uygur hâkimiyetine son veren Kırgızların Bilge Tonga (Tun/Tong) İrkin unvanlı beyleri Eçi (Ata/Ağabey/A-je/Ateşli/Kızgın) Çor'un annesi bir Türgiş yabgusunun kızıydı. Bunun gibi herhalde onlar sonradan Peçenek, Karluk, Oguz, Kıpçak gibi Türk kabileleriyle de işbirliği yaptılar⁴⁰. Buna bağlı olarak bir müddet geçince Türgiş kimliği unutulduysa da, onların etnik ve kültürel tesirleri Kara Hanlı örneğinde de görüleceği üzere yaşamaya devam etti.

³⁸ M.R.Drompp, "Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6 th to 9 th Centuries), *Acta Orientalia*, 58/1, Budapest 2005, s.106; Z.V.Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.430; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988, s.104-15; De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.472-473, 482-483, C. III, s.36-37; Barthold, **Moğol İstilası...**, s.258; Grousset, **a.g.e.**, s.131; Minorsky, **a.g.e.**, s.304; Baytur, **a.g.e.**, s.376; Mackerras, "Sino-Uighur Diplomatic...", s.227-228; C.Mackerras, "Relations Between the Uighurs and Tang China", **Journal of Turkic Civilization Studies**, No 1, Bishkek 2004, s.100; H.Tao, **8-10. Asırlardaki Garbi Yurt Tarihi Hakkında Tetkikat**, Ter. Ö.Nuri, Kaşgar 2003, s.9.

³⁹ W.S.Tsai, **Li Tê-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, Doktora Tezi, Taipei 1967, s.33; H.T.Wu, **Beş Sülale Çağında Sha-T'o'ların Çin Toplumuna Etkileri (907-960)**, Doktora Tezi, Taipei 1970, s.4; C.T'ang, **Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler**, Doktora Tezi, İstanbul 1970, s.127; Y.Bregel, **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden-Boston 2003, s.20.

⁴⁰ A.Mokeev, "Yenisey ve Altay Kırgızlarında Siyasi Unvan Olarak Aco ve İdi Terimlerinin Menşesi ve Anlamı", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, C. 67, Ankara 2019, s.28-35; R.Alimov, "On the Yenisei Kirghiz Title Ā-Rè", *Acta Orientalia*, 69/3, Budapest 2016, s.265-279; M.Czaplicka, **The Turks of Central Asia in History and Present Day**, Oxford 1918, s.69; De Guignes, **a.g.e.**, C. II, s.484; M.Hermanns, "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", **İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2/1-2, İstanbul 1946, s.99; A.N.Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.44; Ö.İzgi, "Kuruluş Devrinde Uygurların Kıtanelere Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kıtaneler Arasındaki Münasebetler", **İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7-8, İstanbul 1977, s.8; Tsai, **a.g.t.**, s.32-40.

KAYNAKÇA

- Alimov, R., “On the Yenisei Kırgız Title *Ā-Rè*”, **Acta Orientalia**, 69/3, Budapest 2016.
- Artamonov, M.I., **Hazar Tarihi**, Çev. A.Batur, İstanbul 2004.
- Bacot, J., “Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par Cinq Envoyes Ouigours au VIII e Siecle”, **Journal Asiatique**, Tom. CCXLIV, Paris 1956.
- Banguoğlu, T., “Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara 1959.
- Barthold, V.V., **Four Studies on the History of Central Asia**, Vol. I, Leiden 1962.
- Barthold, V.V., **Mogol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. H.D.Yıldız, İstanbul 1981.
- Batsuren, B., **Mongolın Ertniy Ulsuudın Nutag Devsger**, Ulaanbatar 2003.
- Baykuzu, T.D., **An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Konya 2013.
- Baytur, E., **Şincan’daki Milletlerin Tarihi**, Pekin 1991.
- Beckwith, C.I., **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, Çev. A.F.Doğan, İstanbul 2020.
- Boodberg, P.A., “Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties”, **Harvard Journal of Asiatic Studies**, 4/3-4, Cambridge 1939.
- Bregel, Y., **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden-Boston 2003.
- Chang, J.T., **T’ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Doktora Tezi, Taipei 1968.
- Chavannes, E., **Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux**, Petersburg 1903.
- Chavannes, E., **Notes Additionelles sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux**, Paris 1903.
- Czaplicka, M., **The Turks of Central Asia in History and Present Day**, Oxford 1918.
- Czegledy, K., “Gardizi on the History of the Central Asia (746-780 A.D.)”, **Acta Orientalia**, 27/3, Budapest 1973.
- Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri**, Yay. Haz. K.Yıldırım, İstanbul 2013.
- Dadan, A., **Taberi Tarihindeki Türklerle İlgili Rivayetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- De Guignes, J.M., **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II-III, İstanbul 1924.
- Drompp, M.R., “Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6 th to 9 th Centuries)”, **Acta Orientalia**, 58/1, Budapest 2005.
- Eberhard, W., “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, Çev. M.Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C. 7, İstanbul 1942.

- Eberhard, W., **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942.
- Eberhard, W., "Birkaç Eski Türk Unvanı Hakkında", **Bellekten**, C. 9, Ankara 1945.
- Ecsedy, I., "Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century", **Acta Antiqua**, Tom. 28, Budapest 1980.
- Ekincikli, M., **Türk Ortodoksları**, Ankara 1998.
- Esin, E., **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978.
- Esin, E., "Türkistan'da Türk Devlet ve Beylikleri", **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987.
- Frye, R.N., "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", **Bellekten**, C. 10, Ankara 1946.
- Frye, R.N., **The Heritage of Central Asia**, 3. Printing, Princeton 2001.
- Gibb, H.A.R., **The Arab Conquests in Central Asia**, London 1923.
- Giraud, R., **L'Empire des Turcs Celestes**, Paris 1960.
- Giraud, R., "Tonyukuk'un Orhon'dan Temir Kapı'ya Gidiş Yolu", **V. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1960.
- Gömeç, S.Y., **Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi**, Doktora Tezi, Ankara 1992.
- Gömeç, S.Y., "Kara Hanlı Adı Üzerine Bazı Düşünceler", **Kök Araştırmalar**, 2/2, Ankara 2001.
- Gömeç, S.Y., "Türk Tarihinde Hazarlar", **Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür. 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan**, Ankara 2017.
- Gömeç, S.Y., **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 4. Baskı, Ankara 2018.
- Gömeç, S.Y., "Kök Türk Yazıtlarındaki Kırgız ve Türgiş Seferleri", **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 3/2, Ordu 2018.
- Gömeç, S.Y., **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, 5. Baskı, Ankara 2020.
- Gömeç, S.Y., **Türk Destanlarına Giriş**, 4. Baskı, Ankara 2021.
- Gömeç, S.Y., **Kök Türk Tarihi**, 6. Baskı, Ankara 2021.
- Gömeç, S.Y., **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, 6. Baskı, Ankara 2023.
- Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980.
- Gumilev, L.N., **Drevniye Tyurki**, Moskva 1967.
- Hermanns, M., "Uygurlar ve Yeni Bulunan Soydaşları", **İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, 2/1-2, İstanbul 1946.
- Howorth, H.H., "The Westerly Drifting of Nomades from Fifth to the Nineteenth Century, Part VII. The Thukiue or Turks Proper, and the Hoeitche or Uzes", **The**

- Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 1, London 1872.
- Huang, C.H., **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971.
- İnan, A., **Eski Türk Dini Tarihi**, Ankara 2017.
- İzgi, Ö., "Kuruluş Devrinde Uygurların Kıtanalara Tesirleri ve Uygur, Gazne, Kıtanalr Arasındaki Münasebetler", **İÜ. Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 7-8, İstanbul 1977.
- Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, 2. Baskı, İstanbul 1983.
- Kapusuzoğlu, G., **Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin'e Yerleşen Göktürk Komutanları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- Kapusuzoğlu, G., **Çin Klasik Tarihçiliği ve Sosyal Siyasal Yapılar**, Doktora Tezi, Ankara 2020.
- Kara, G., **Moğol İstilasası Öncesi Yedisu Bölgesi**, Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Karayev, Ö., **Türkler ve Kağanlıkları**, Çev. M.Kalkan, İstanbul 2008.
- Keleş, B., "Talas Savaşı'nın Türklerin İslamiyet'i Kabul Etmelerindeki Yeri ve Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 225, İstanbul 2016.
- Kenensariiev, T., "Türklerin Tarihi Kaderini Değiştiren Kırgızistan'daki İki Olay (VI-VIII. YY)", **I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri**, Bursa 2017.
- Kırilen, G., **Eski Çin'in Ötekisi Türkler**, Ankara 2015.
- Kitapçı, Z., **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004.
- Klyashorniy, S.G., "Orta Asya Milletlerinin Araplara Karşı Mücadelelerine Dair (Orhun Yazıtlarına Göre)", Çev. İ.Kaynak, **Bellekten**, C. 26, Ankara 1962.
- Klyashorniy, S.G-Sultanov, T.İ., **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003.
- Klyashorniy, S.G., **Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları**, Çev. S.Acar-A.Temizkan-M.Duranlı-A.Havuşi-E.Aktaş, İstanbul 2018.
- Kurat, A.N., **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.
- Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, 2. Baskı, Ankara 1986.
- Liu, M.T., **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'uküe)**, I. Buch, Wiesbaden 1958.
- Mackerras, C., **The Uighur Empire**, Canberra 1972.
- Mackerras, C., "Relations Between the Uighurs and Tang China", **Journal of Turkic Civilization Studies**, No 1, Bishkek 2004.

- Marquart, J., **Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften**, Leipzig 1898.
- Mehmed Atıf, **Kaşgar Tarihi**, Haz. İ.Aka-V.Günay-C.Telci, Kırıkkale 1998.
- Minorsky, V., **Hudud al-Alam**, The Region of the World a Persian Geography 372 A.H.-982 A.D. London 1937.
- Mokeyev, A., “Yenisey ve Altay Kırgızlarında Siyasi Unvan Olarak Aco ve İdi Terimlerinin Menşesi ve Anlamı”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten**, C. 67, Ankara 2019.
- Orkun, H.N., **Türk Tarihi**, C. I, Ankara 1946.
- Müller, F.W.K., **Uigurica II**, Berlin 1911.
- Ögel, B., “Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devresi”, **Belleten**, C. 19, Ankara 1955.
- Ögel, B., “Türgiş Devletleri (Göktürklerin Batıya Kaymaları)”, **Tarihte Türk Devletleri**, C. I, Ankara 1987.
- Pamukçu, E., **Bağdat'ta İlk Türkler**, Ankara 1994.
- Rasonyi, L., **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, Haz. Ş.K.Seferoğlu-A.Müderrişoğlu, Ankara 1983.
- Rasonyi, L., **Tarihte Türklük**, 2. Baskı, Ankara 1988.
- Salman, H., **Türgişler**, Doçentlik Tezi, İstanbul 1981.
- Salman, H., “Sarı ve Kara Türğişler Meselesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 61, İstanbul 1989.
- Samolin, W., “East Turkistan to the Twelfth Century”, **Central Asiatic Journal**, Vol. 9, The Hague 1964.
- Soucek, S., **A History of Inner Asia**, Cambridge 2003.
- Spuler, B., “Geschichte Mittelasiens seit dem Auftreten der Türken”, **Handbuch der Orientalistik**, V/V, Leiden/Köln 1966.
- Şeşen, R., **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1985.
- T'ang, C., **Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler**, Doktora Tezi, İstanbul 1970.
- Taberi, **Tarih-i Taberi**, C. IV, M.F.Gürtunca, İstanbul 2007.
- Tao, H., **8-10. Asırlardaki Garbi Yurt Tarihi Hakkında Tetkikat**, Ter. Ö.Nuri, Kaşgar 2003.
- Togan, Z.V., “İbn al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri”, **Belleten**, 12/45, Ankara 1945.
- Togan, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, İstanbul 1981.

Togan, Z.V., “Eftalit Devletini Teşkil Eden Kabilelere Dair”, **Atatürk Ü. Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Ord. Prof. Dr. A.Z.V.Togan Özel Sayısı, Sayı 13, Erzurum 1985.

Tsai, W.S., **Li Tê-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, Doktora Tezi, Taipei 1967.

Turan, O., **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, C. I, İstanbul 1969.

Wu, H.T., **Beş Sülale Çağında Sha-T'o'ların Çin Toplumuna Etkileri (907-960)**, Doktora Tezi, Taipei 1970.

Zettersen, K.V-Kafesoğlu, İ., “Kuteybe”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul 1988.